

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

ЛИТВИНЧУК АЛЛА ІВАНІВНА

УДК 159.923.2:159.955.4.-053.67

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Житомирському державному університеті імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Журавльова Лариса Петрівна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри психології
розвитку та консультування.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Радчук Галина Кіндратівна,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри практичної психології;

кандидат психологічних наук, старший
науковий співробітник
Вернік Олексій Леонідович,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, старший науковий
співробітник лабораторії екологічної
психології.

Захист дисертації відбудеться «24» травня 2019 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «23» квітня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Г. Бабчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Кризові трансформації сучасного суспільства актуалізують необхідність гармонізації стосунків в системах «Я – Інший», «Я – Природа», «Я – Світ». Підґрунтям для таких гармонійних стосунків є розвинена екологічна самосвідомість особистості, як утворення, що власне і відповідає за її саморегуляцію в межах позитивного функціонування в навколишньому середовищі. Зважаючи на це, важливого значення набуває вивчення чинників, що зумовлюють оптимальний її розвиток. Екологічна самосвідомість регулюється різними аспектами особистості, основним з яких є емоційне вчування через усвідомлення суб'єктності сприймання навколишньої дійсності (В.І. Панов). Також вагомим вважаємо розвиток екологічної самосвідомості, яка характеризується інтегральним способом відображення Світу та комплексним регулюванням відносин у системі «Я – Природа». Наразі все більшої уваги надається дослідженням можливостей та шляхів комфортного й продуктивного співіснування особистості та навколишнього середовища не через пристосування природи до людських потреб, а завдяки розвитку власне особистості в натурцентричному напрямку. Тому важливим є дослідження не лише феноменології екологічної самосвідомості, а й її структурних компонентів, функціонування яких забезпечить оптимальне цілісне функціонування системи «Людина – Світ».

Предметом вивчення психологів все частіше стають екологічна свідомість та самосвідомість, як зміна ставлення особистості до навколишнього середовища та до самої себе, яка є предметом наукових інтересів вітчизняних (О. Л. Вернік, О. В. Вознюк, С. Д. Дерябо, К. С. Лосєв, В. І. Панов, О. В. Рудоміно-Дусятська, Ю. М. Швалб, В. О. Ясвін) і зарубіжних учених (М. Мерфі, А. Наїсс, С. Сіммонс, Н. Чамберс), як вияв духовності особистості (Л. П. Журавльова, М. М. Заброцький, М. К. Романова), природна здатність людини до розвитку своїх потенцій (Т. В. Алексєєва, В. О. Васютинський, Ф. І. Василюк, О. О. Деркач, Г. К. Радчук), основа професійного становлення (Т. В. Алексєєва, А. В. Кічук, С. Д. Максименко, Л. М. Френчак, М. В. Хроленко).

Особливо актуальною постає проблема виявлення умов, чинників, факторів розвитку екологічної свідомості (О. Л. Вернік, С. Д. Дерябо, А. М. Львовичкіна, В. І. Панов, М. К. Романова, К. А. Романова, В. О. Ясвін), зокрема, екологічної самосвідомості. Екологічна самосвідомість розуміється, як певний рівень усвідомлення та рефлексії людиною своїх знань, поглядів, переконань, емоцій, характеру, мотивацій, що відображають екологічне буття (К. В. Стецюк). Найчастіше досліджуються чинники розвитку екологічної свідомості, зокрема, особливості професійного становлення (Г. О. Горбань), розвиненості екологічних компетенцій (О. Н. Захлебний), здатність до саморегуляції в діяльності (І. А. Мунасіпова-Мотяш), емпатія та її окремі форми (Б. С. Братусь, О. О. Вербицький, Л. П. Журавльова, В. А. Пономаренко). Мало дослідженою є детермінація екологічної самосвідомості особистості. Дослідження даного аспекту проблеми виявило недостатню диференційованість понятійно-категоріального апарату екологічної

психології, термінологічну невизначеність самого поняття екологічної самосвідомості, її чинників та умов розвитку, відсутність єдиної точки зору на змістовні й структурні характеристики феномену, особливостей його розвитку в юнацькому віці, що засвідчує необхідність оптимізації особистісного зростання молоді, розвитку її екоцентричної спрямованості, суб'єктного ставлення до Світу.

Соціальна значущість та недостатня розробленість теоретичних та прикладних аспектів проблеми визначили вибір теми дисертаційної праці «Психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано згідно з тематикою науково-дослідної роботи кафедри теоретичної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» (номер держреєстрації 0114U003867). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Житомирського національного агроекологічного університету (протокол № 8 від 28 березня 2012 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 14 червня 2016 року).

Мета дослідження полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні психологічних особливостей екологічної самосвідомості та чинників її розвитку в юнацькому віці.

Відповідно до поставленої мети сформульовано наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми екологічної самосвідомості та її детермінації.
2. Побудувати структурно-динамічну модель детермінації екологічної самосвідомості в юнацькому віці.
3. Емпірично дослідити психологічні особливості та чинники розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.
4. Розробити та апробувати програму розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.

Об'єкт дослідження – екологічна самосвідомість як системне утворення особистості.

Предмет дослідження – психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.

Гіпотеза дослідження: розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці обумовлений системним функціонуванням суб'єктно-особистісних властивостей. Системотвірним чинником екологічної самосвідомості є емпатія як інтегральна властивість особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять положення про розвиток психіки та її суб'єкта (К. О. Альбуханова-Славська, Л. С. Виготський, В. В. Давидов, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, В. В. Столін та ін.), теоретичні положення, що розкривають особливості

становлення Я-концепції особистості та розвитку її самосвідомості (Р. Бернс, Д. М. Кавтарадзе, І. І. Чеснокова), положення про особливості та закономірності розвитку самосвідомості в юнацькому віці (Г. С. Абрамова, Е. Еріксон, Н. І. Непомняща, Р. В. Каламаж, І. С. Кон, С. Р. Пантелєєв, Л. М. Співак, О. В. Шевченко), основні положення щодо розвитку екологічної спрямованості особистості (С. Д. Дєрябо, Є. А. Клімов, В. І. Панов, Ю. М. Швалб, В. О. Ясвін), положення теорії морального розвитку особистості (І. Д. Бех, Л. Колберг, С. Д. Максименко), основні підходи до вивчення емпатії, її природи, феноменології, структури, особливостей розвитку в юнацькому віці (Л. П. Журавльова, К. Роджерс, І. М. Юсупов), особливості становлення емпатійної особистості, її емоційної саморегуляції (М. Девіс, Т. П. Гаврилова, О. П. Саннікова, О. Я. Чебикін).

Методи дослідження. Для виконання низки поставлених завдань використовувався комплекс методів: теоретичні (аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел, узагальнення концепцій та підходів, порівняння, систематизація, теоретичне моделювання); емпіричні (бесіди, спостереження, тестування, анкетування, констатувальний та формувальний експерименти); психодіагностичні методики (самоактуалізаційний тест (САТ) Ю. Є. Альошиної, Л. Я. Гозмана, М. В. Кроз для визначення особистісних чинників розвитку компонентів екологічної самосвідомості; модифікована методика вивчення самооцінки С. Будассі для визначення особливостей екологічних аспектів самооцінки як чинника розвитку екологічної самосвідомості; модифікований тест двадцяти тверджень М. Куна та Т. Мак-Партленда для дослідження свого місця в системі «Я – Світ» (міра власної суб'єктності у взаємозв'язках із живою та неживою природою); методика діагностики суб'єктивного ставлення до природи «Натурафіл» С. Д. Дєрябо для дослідження структурних компонентів екологічної самосвідомості; методика діагностики екологічної спрямованості особистості Б. Басса в адаптації Л. П. Журавльової та М. К. Романової для дослідження діяльнісної екоспрямованості особистості; методика діагностики емпатії підлітків та юнаків Л. П. Журавльової для дослідження інтегральної емпатії особистості та її окремих форм; методи статистичної обробки даних: описова статистика (знаходження рівнів вираженості ознаки у відсотках, середнє арифметичне значення), лінійний кореляційний аналіз Пірсона; t-критерій Стюдента, ϕ^* -критерій кутового перетворення Фішера, факторний аналіз. З цією метою було використано пакет програм IBM SPSS Statistics 23.

Емпірична база дослідження. Житомирський державний університет імені Івана Франка, технікум землевпорядкування Житомирського національного агроекологічного університету, Малинський лісотехнічний коледж. Загалом до дослідження було залучено 295 осіб юнацького віку, 152 хлопці та 143 дівчини. Серед них раннього юнацького віку (15–17 років) – 81 хлопець та 78 дівчат, зрілого юнацького віку (18–21 рік) – 71 хлопець, 65 дівчат.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

- *вперше* побудовано структурно-динамічну модель детермінації

екологічної самосвідомості особистості юнацького віку, визначено рівні її розвитку (елементарний, особистісний, духовний) та систему структурних компонентів (афективний, когнітивний, конативний та ціннісно-рефлексивний), які репрезентують її онтогенетичну динаміку, *доведено*, що розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці обумовлений системним функціонуванням суб'єктних властивостей особистості, *встановлено*, що інтегральна емпатія є системотвірним чинником розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці; визначено вікові, статеві, демографічні, професійні особливості розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці; розроблено та впроваджено програму розвитку екологічної самосвідомості, в основі якої лежить актуалізація функціонування чинників екологічної самосвідомості, які детермінують якісну зміну розвитку її компонентів;

- *поглиблено та розширено* зміст поняття «екологічної самосвідомості» як усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою;

- *набули подальшого розвитку* теоретичні положення про суб'єктивацію ставлень до природи в залежності від особливостей функціонування суб'єктних властивостей особистості.

Практична значущість одержаних результатів полягає у визначенні психологічних чинників розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці, які можуть бути використані у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл та коледжів психологами і вчителями, а також при підготовці фахівців спеціальності 053 «Психологія» для розвитку їх професійних компетенцій в межах таких навчальних курсів, як «Загальна психологія» – при вивченні змістового модулю «Свідомість та самосвідомість особистості»; «Вікова психологія» – при вивченні особливостей становлення особистості в період ранньої та зрілої юності, «Педагогічна психологія» – задля аналізу психологічних аспектів навчально-виховного процесу коледжів та університетів економічних, природничих та соціо-гуманітарних напрямків; «Психологія емпатії» – при вивченні особливостей взаємозв'язку інтегральної емпатії та самосвідомості особистості юнацького віку, «Екологічна психологія» – при аналізі психологічних програм розвитку екологічної самосвідомості особистості.

Програма розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці може використовуватись у просвітницькій, психоедукаційній, розвивальній практичній роботі психологів-консультантів з учнями старших класів загальноосвітніх шкіл екологічного та неекологічного профілів, а також студентами коледжів та університетів.

Результати дослідження впроваджено до навчально-виховного процесу Житомирського державного університету імені Івана Франка (акт упровадження № 1/207 від 27.03.2018р.), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (акт упровадження № 03-28/02/294 від 01.02.2018р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені

Володимира Гнатюка (акт упровадження № 648-33/03 від 23.05.2018р.), Рівненського державного гуманітарного університету (акт упровадження № 401/01-11 від 14.03.2018р.).

Особистий внесок здобувача. У працях, опублікованих у співавторстві, автором здійснено теоретичний аналіз особливостей емпатії як системотвірного чинника розвитку екологічної самосвідомості, наведено результати емпіричного дослідження чинників розвитку феномену, описано особливості використання елементів програми розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці у навчально-виховному процесі вищої школи. Ідеї співавторів публікацій у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертаційної роботи доповідались та обговорювались на: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку соціальних наук» (Кельце, Польща, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість у просторі молодіжної субкультури» (Рівне, 2019); V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми рекреаційної психології та педагогіки дитинства» (Одеса, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології» (Тернопіль, 2018); III Міжнародному конгресі «Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі» (Одеса, 2017); V Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (SRPCMS) (Київ, 2016); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві» (Львів, 2018); Всеукраїнських науково-практичних інтернет-конференціях (з міжнародною участю) «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2014, 2016, 2018), Науково-практичній конференції «Педагогіка 21-го століття: навчання у світі постійного інформаційного потоку» (Будапешт, Угорщина, 2017).

Публікації. Основні результати дисертації відображено у 13 публікаціях, серед яких 6 статей опубліковано у наукових фахових виданнях України, 1 стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні, 6 статей у збірниках матеріалів конференцій та інших виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 258 найменувань (з них 6 – іноземною мовою) та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 210 сторінок, основний зміст роботи викладено на 160 сторінках. Робота містить 55 таблиць та 4 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, гіпотезу, методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів; наведено відомості про апробацію результатів дослідження і публікації за темою дисертації.

У **першому розділі** «Теоретичні засади вивчення екологічної самосвідомості в юнацькому віці» проаналізовано основні підходи до визначення

категорії «екологічна самосвідомість» у психології; теоретично обґрунтовано та побудовано структурно-динамічну модель детермінації екологічної самосвідомості; визначено чинники її розвитку в юнацькому віці.

Аналіз наукових джерел показав, що стосовно поняття «екологічна самосвідомість» у психологічній науковій думці створився своєрідний понятійно-смысловий парадокс, який полягає у вживанні цього поняття паралельно з поняттям екологічної свідомості, проте без опису конкретних дефініцій, а також ототожнення цих феноменів. До смыслового наповнення «екологічної свідомості» відносять усвідомлення внутрішнього світу (В. А. Скребець), своїх переживань, стосунків із зовнішнім світом через усвідомлення власного внутрішнього світу, рефлексію переживань щодо світобачення. Проте перелічені феномени репрезентують суто самосвідомість. Усвідомлення особистістю себе частиною Світу розглядається як системне утворення сенситивне до зовнішнього впливу (К. А. Романова).

За результатами критичного аналізу досліджень свідомості, самосвідомості (Г. С. Абрамова, Н. І. Непомняща, Р. В. Каламаж, І. С. Кон, С. Р. Пантелєєв, Л. М. Співак, І. І. Чеснокова, О. В. Шевченко) та, зокрема, екологічних свідомості (С. Д. Дєрябо, В. І. Панов, Ю. М. Швалб, В. О. Ясвін) та самосвідомості, розглядаємо *екологічну самосвідомість*, як усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смыслової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою.

На основі вивчених наукових джерел описано ієрархічну структурно-динамічну модель детермінації екологічної самосвідомості (рис. 1). Екологічна самосвідомість змінюється та еволюціонує відповідно до нормативного розвитку самосвідомості. Екологічна самосвідомість є ієрархічним динамічним феноменом, який має трирівневу (елементарний, особистісний, духовний рівні) структуру. На кожному з рівнів екологічна самосвідомість функціонує як чотирикомпонентне (афективний, когнітивний, конативний, ціннісно-рефлексивний) утворення, динаміка якого обумовлена системою відповідних чинників.

Елементарний рівень характеризується відчуттями, які проявляються на фізіологічному рівні, завжди є швидкоплинними, мають точковий характер. В соціальному середовищі проявляються через міжособистісну взаємодію, що виникає при кожному контакті, зазвичай короткотривалому, в духовному аспекті проявляється у примітивних віруваннях, «інтуїції». На цьому рівні реалізуються дрібні, ситуативні міжособистісні контакти. Особливістю прояву елементарного рівня є фонове функціонування, що зумовлює елементарну взаємодію в системі «Я – Світ».

Другий, особистісний рівень, характеризується більш тривалими та глибшими взаємозв'язками, порівняно з елементарним. Прості відчуття трансформуються в переживання стану «тут і тепер». На цьому рівні з'являється усвідомлений зв'язок «Я – Світ». Цей рівень характеризує значно триваліша соціальна взаємодія. Загалом він репрезентується в міжособистісній комунікації.

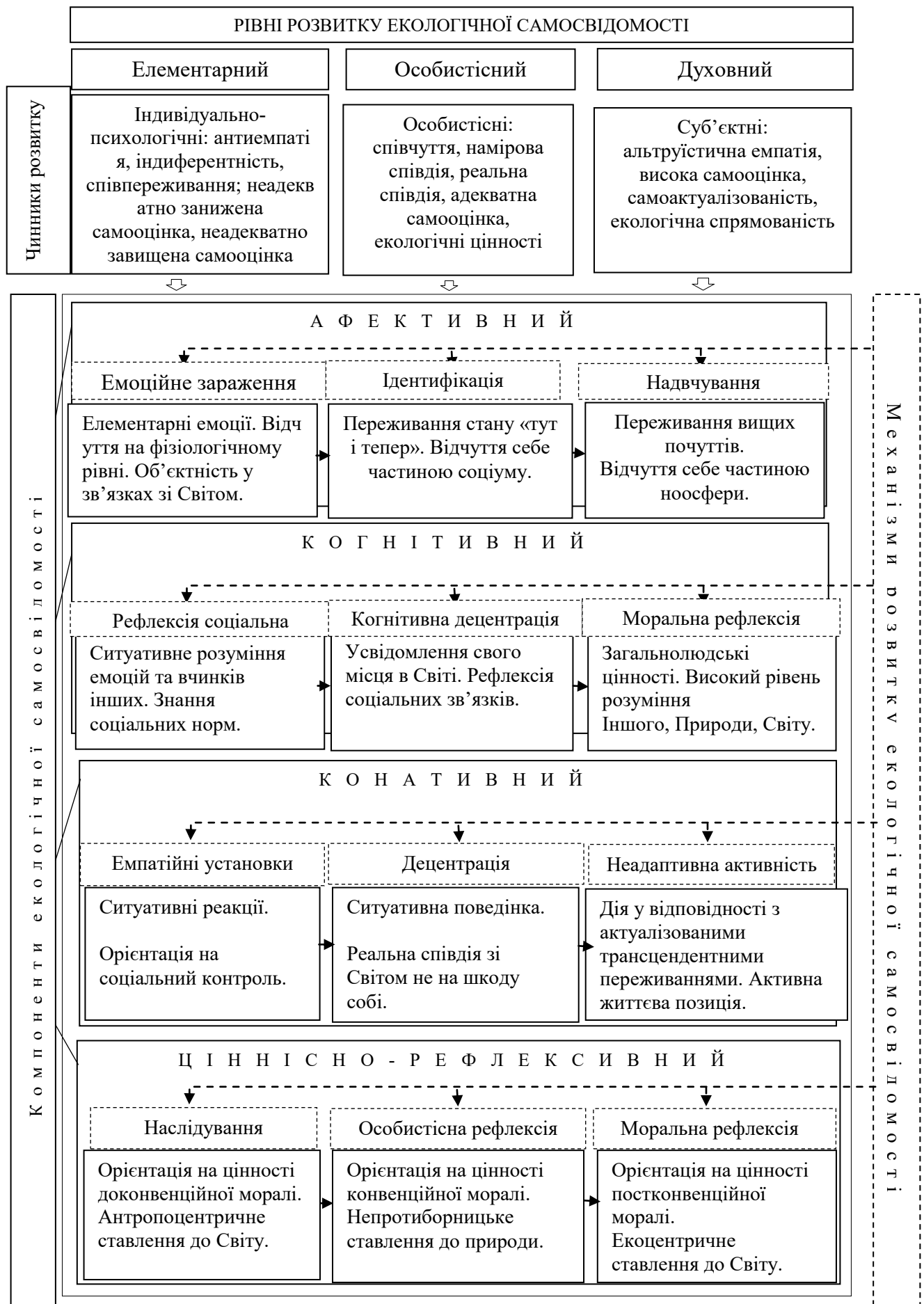

Рис. 1. Структурно-динамічна модель детермінації екологічної самосвідомості юнацького віку

Найвищим, третім рівнем екологічної самосвідомості особистості, вважаємо духовний рівень. На цьому рівні актуалізується інтегральне відображення особистістю Світу, смислова єдність з ним. Він характеризується реальними особистісно-смисловими стосунками, які є екоцентричними чи суб'єктцентричними. Цьому рівню властиві надсвідомі довготривалі відчуття, впродовж яких розкривається смисл взаємодії в системі «Я – Світ»: відчуття людиною себе приналежною до оточуючого світу, частиною ноосфери.

Змістова наповненість структурних компонентів екологічної самосвідомості має свою специфіку на кожному з трьох рівнів: афективний компонент відображає ставлення до себе, його емоційну забарвленість, відчуття себе частиною соціуму чи ноосфери; когнітивний компонент містить в собі усвідомлення своїх особистісних якостей, здібностей, свого місця в соціумі, розуміння Іншого, Природи, Світу; конативний компонент забезпечує ситуативні реакції та поведінку, реальну взаємодію зі Світом у відповідності з актуалізованими трансцендентними переживаннями; ціннісно-рефлексивний реалізує ціннісно-смислову орієнтацію особистості в Світі та репрезентує, відповідно до рівнів функціонування екологічної самосвідомості, антропоцентричне, непротиборницьке чи екоцентричне ставлення особистості до Світу.

Кожен із структурних компонентів екологічної самосвідомості детермінується специфічною системою індивідуально-психологічних чинників. Інтегральна емпатія, її окремі форми репрезентуються на елементарному, особистісному, духовному рівнях та забезпечують адекватне відображення переживань, внутрішнього стану Іншого та об'єктів Світу загалом. Вона слугує медіатором в системі «Я – Світ» і є системотвірним чинником екологічної самосвідомості.

Юнацький вік є сенситивним для розвитку екологічної самосвідомості, оскільки його основними психологічними новоутвореннями є якісно новий рівень розвитку самосвідомості (відкриття власного Я), усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності, пошук сенсу життя, особистісне і професійне самовизначення та становлення, розвиток найвищих рівнів інтегральної емпатії.

Описані теоретичні положення та запропонована структурно-динамічна модель детермінації екологічної самосвідомості стали основою емпіричного дослідження психологічних особливостей чинників розвитку екологічної самосвідомості та її структурних компонентів.

У другому розділі «Емпіричне дослідження розвитку психологічних чинників екологічної самосвідомості у юнацькому віці» обґрунтовано та подано процедурно-методичне забезпечення дослідження екологічної самосвідомості в юнацькому віці; описано стратегію, методичний інструментарій, етапи проведення, аналіз, інтерпретацію та результати констатувального експерименту щодо вивчення вікових, демографічних, професійних особливостей розвитку та детермінації екологічної самосвідомості; емпірично виявлено системи факторів-чинників розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці.

У результаті емпіричного дослідження з'ясовано вікові особливості розвитку екологічної самосвідомості юнацтва. Встановлено існування нерівномірності в розвитку всіх структурних компонентів феномену. В осіб юнацького віку найбільш розвиненим є когнітивний компонент екологічної самосвідомості. Афективний та конативний компоненти мають середній рівень розвитку, а найменш розвиненим є ціннісно-рефлексивний компонент, який репрезентує непротиборницьке ставлення до природи та екоцентричне ставлення до Світу.

Впродовж юнацького віку спостерігається позитивна динаміка рівня розвитку окремих компонентів екологічної самосвідомості, яка має статеві відмінності. Так, у хлопців встановлено зростання когнітивного та конативного компонентів. У дівчат спостерігається позитивна динаміка у розвитку афективного та конативного компонентів. Ціннісно-рефлексивний компонент має стабільно низькі показники впродовж усього юнацького віку у представників обох статей.

Визначено статево-вікові, демографічні та професійні (напряму навчання) особливості у розвитку компонентів екологічної самосвідомості юнацтва. Встановлено статево-вікові статистично значущі відмінності у розвитку конативного компоненту ($t=2,224$; $p\leq 0,01$): хлопці раннього юнацького віку мають нижчий рівень природоспрямованої поведінки та її рефлексії, порівняно з дівчатами-ровесницями. У зрілому юнацькому віці таких відмінностей не встановлено. Дівчата зрілого юнацького віку мають вищі показники розвиненості афективного компоненту ($t=2,209$; $p\leq 0,01$). Впродовж усього юнацького віку у дівчат, порівняно з хлопцями, виявлено вищий рівень розвитку когнітивного компоненту ($t=2,486$; $p\leq 0,001$). У розвитку ціннісно-рефлексивного компоненту значущих статевих відмінностей не виявлено.

Встановлено достовірні ($p\leq 0,05$) демографічні відмінності у розвитку компонентів екологічної самосвідомості. Юнацтво, що проживає у сільській місцевості демонструє значно вищий рівень розвитку афективного компоненту (емоційної чутливості до природи), порівняно з однолітками, що проживають у місті. Юнаки, що проживають в місті та селі мають достовірні ($p\leq 0,001$) відмінності у інтеграційній спрямованості на природу. Хлопці та дівчата, що проживають у місті демонструють нижчий рівень екологічної спрямованості, порівняно з однолітками, що проживають у сільській місцевості.

Емпірично встановлено, що чинниками детермінації екологічної самосвідомості юнацтва є інтегральна емпатія, її форми (антиемпатія, індиферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм), а також особистісні чинники: самооцінка, рівень актуалізації особистості, стійка система цінностей, екологічна спрямованість діяльності. Знайдено статистично значущі взаємозв'язки між компонентами екологічної самосвідомості та відповідними чинниками впродовж усього юнацького віку.

Доведено системотвірну функцію емпатії та знайдено базові (домінуючі) чинники розвитку екологічної самосвідомості. Виявлено позитивні статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку афективного

компонента самосвідомості та антиемпатією ($r = -0,448$; $p \leq 0,05$), внутрішнім сприянням ($r = 0,213$; $p \leq 0,05$), реальним сприянням не на шкоду собі ($r = 0,322$; $p \leq 0,05$) та рівнем самооцінки ($r = 0,328$; $p \leq 0,05$). Встановлено статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку конативного компонента екологічної самосвідомості та антиемпатією ($r = 0,214$; $p \leq 0,05$), співпереживанням ($r = 0,191$; $p \leq 0,05$), інтегральним рівнем емпатії ($r = 0,334$; $p \leq 0,05$), рівнем самооцінки ($r = 0,303$; $p \leq 0,05$) та рівнем самоактуалізації ($r = 0,293$; $p \leq 0,05$). Існують статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку ціннісно-рефлексивного компонента екологічної самосвідомості та індиферентністю ($r = 0,257$; $p \leq 0,01$), реальним сприянням на шкоду собі ($r = 0,248$; $p \leq 0,01$), екологічною спрямованістю ($r = 0,248$; $p \leq 0,01$) інтегральною емпатією ($r = 0,298$; $p \leq 0,05$).

Між показниками когнітивного компонента екологічної самосвідомості та рівнем розвитку інтегральної емпатії виявлено позитивні достовірні зв'язки ($r = 0,216$; $p \leq 0,001$), тобто розуміння молоддю природи, принципів її функціонування забезпечується високим рівнем розвитку в неї інтегральної емпатії. Рівень емпатійності юнацтва також позитивно корелює зі ставленням його до оточуючої дійсності ($r = 0,219$; $p \leq 0,001$).

Емпатійність осіб зрілого юнацького віку є достовірно вищою, порівняно з представниками раннього юнацького віку ($\phi^* = 1,75$; $p \leq 0,01$). Не виявлено достовірних відмінностей між показниками високоемпатійного юнацтва, що проживає в місті та селі. Проте, в місті достовірно більше проживає низькоемпатійних юнаків та дівчат.

У рівні розвитку емпатійності майбутніх представників різних типів професій: «Людина – людина» (психологічні спеціальності), «Людина – знакова система» (економічні спеціальності), «Людина – природа» (екоспрямовані спеціальності) встановлено значущі відмінності. Серед представників екоспрямованих спеціальностей виявлено найбільшу кількість високоемпатійних осіб (26,7%): близькість до природи дозволяє їм бути більш чутливими до оточення. Респонденти економічного (егоцентричного) напрямку здобуття освіти демонструють схожі результати з попередніми досліджуваними (24,3%). Майбутні психологи мають найменшу кількість високоемпатійних представників (13,1%), порівняно з іншими напрямами підготовки.

Завдяки факторному аналізу показників діагностично встановлених чинників розвитку екологічної самосвідомості, знайдено домінуючі її чинники в юнацькому віці. Факторна структура чинників розвитку, отримана в результаті варімакс-обертання, пояснює 71,45% загальної дисперсії.

Перший фактор «Афективно-емпатійний» описує 21,65% загальної дисперсії і містить співпереживання (0,764), співчуття (0,594), внутрішнє сприяння (0,576), альтруїзм (-0,780) та афективний компонент (0,546), які репрезентують емпатійний відгук особистості на стан Іншого.

Другий фактор «Суб'єктно-підтримуючий» відображає 18,5% загальної дисперсії і охоплює константність (0,735) та підтримку (0,572), а також когнітивний компонент (0,583) та репрезентує усвідомлення свого місця в системі «Я – Світ».

Третій фактор «Гуманістично спрямований» (15,7% загальної дисперсії) включає в себе внутрішнє сприяння (0,601), реальне сприяння (0,577), співчуття (0,476), антиемпатію (-0,526), а також ціннісно-рефлексивний (0,885) та конативний компоненти (0,657) та репрезентує емпатійну поведінку людини відповідно до сформованої системи цінностей.

Четвертий фактор «Діяльнісно-спрямований» описує 15,6% загальної дисперсії і охоплює екологічну спрямованість особистості (0,679), здатність до реалізації цінностей в поведінці та швидкість пристосування до змінних умов (0,563), реальне сприяння (0,527), антиемпатію (-0,691) та конативний компонент (0,555).

Аналіз змісту виділених факторів дозволяє стверджувати, що емпірично встановлена факторна система чинників розвитку екологічної самосвідомості підтверджує основні положення структурно-динамічної моделі її детермінації. Виявлено домінуюче функціонування емпірично встановлених відповідних факторних чинників кожного її компонента: за змістовим наповненням «Афективно-емпатійний» фактор, очевидно, актуалізує детермінацію афективного компонента, «Суб'єктно-підтримуючий» – когнітивного компонента, «Гуманістично спрямований» – конативного та ціннісно-рефлексивного компонента, «Діяльнісно-спрямований» – репрезентує екологічно спрямовану діяльність.

Визначено статеві особливості чинників розвитку екологічної самосвідомості. На підставі факторного аналізу показників чинників розвитку компонентів екологічної самосвідомості визначено три фактори, отримані в результаті варімакс-обертання, які пояснюють 62,2% загальної дисперсії.

Для хлопців домінуючим є фактор «Емпатійно-діяльнісний», який відображає 23,6% загальної дисперсії і включає в себе реальне сприяння (0,628), підтримку (0,507), гнучкість поведінки (0,492). Другий фактор – «Сприяючий», відображає 21,16% загальної дисперсії і включає в себе співчуття (0,742), альтруїзм (0,529), орієнтацію у часі (0,500), внутрішнє сприяння (0,487). Третій фактор – «Гуманістично-спрямований» описує 17,10% загальної дисперсії і включає в себе внутрішнє сприяння (0,588), альтруїзм (0,565) та самооцінку (-0,498).

Для дівчат домінуючим є фактор «Пасивно-емпатійний» (24,4% загальної дисперсії), який включає в себе внутрішнє сприяння (0,573), підтримку (0,545), гнучкість поведінки (0,417). Другий фактор – «Гуманістично-спрямований», який відображає 21,6% загальної дисперсії і включає в себе внутрішнє сприяння (0,663), співпереживання (0,595), співчуття (0,591), екологічну спрямованість (0,502). Третій фактор – «Суб'єктно-спрямований», який відображає 19,24% загальної дисперсії і включає в себе антиемпатію (0,618), самооцінку (0,615), гнучкість поведінки (0,471). Ці фактори описують 65,24% загальної дисперсії.

Для виявлення домінуючих чинників розвитку екологічної самосвідомості осіб з різним напрямом навчання (психологічних, економічних та екоспрямованих спеціальностей) виокремлено три групи: майбутніх представників типів професій «Людина – людина», «Людина – знакова

система» та «Людина – природа». На підставі факторного аналізу показників чинників розвитку компонентів екологічної самосвідомості визначено два фактори, отримані в результаті варімакс-обертання, які пояснюють 63,92% загальної дисперсії. Для юнаків, напрям навчання яких відповідає типу професій «Людина – природа», домінуючим є фактор «Афективно-діяльнісний», який відображає 35,42% загальної дисперсії і містить реальне сприяння не на шкоду собі (0,629), співпереживання (0,511), здатність до реалізації цінностей в поведінці та швидкість пристосування до змінних умов (0,501). Другий фактор – «Емпатійно-підтримуючий» відображає 28,5% загальної дисперсії і включає внутрішнє сприяння (0,585) та константність (0,521).

Для осіб, напрям навчання яких відповідає типу професій «Людина – знакова система», домінуючим також виявився фактор «Афективно-діяльнісний», який пояснює 36,11% загальної дисперсії і включає в себе реальне сприяння не на шкоду собі (0,687), співпереживання (0,664), здатність до реалізації цінностей в поведінці та швидкість пристосування до змінних умов (0,521). Другим фактором є «Афективна самооцінка» (18,39% загальної дисперсії), яка включає в себе співпереживання (0,681), співчуття (0,562), антиемпатію (0,498) та самооцінку (0,440).

Для осіб, напрям навчання яких відповідає типу професій «Людина – людина», домінуючим є фактор «Гуманістично-афективний», який описує 36,19% загальної дисперсії та охоплює співпереживання (0,661) і підтримку (0,659). Другий фактор – «Екологічно-спрямований» (28,01% загальної дисперсії) містить співпереживання (0,564) й екологічну спрямованість (0,555).

Таким чином, екологічна самосвідомість має емоційно-емпатійні, суб'єктні, гуманістичні та діяльнісні характеристики, що забезпечують здатність особистості до усвідомлення себе одночасно і частиною живої та неживої природи, й унікальним суб'єктом системи «Я – Світ».

Третій розділ «Розвиток екологічної самосвідомості у юнацькому віці» присвячено обґрунтуванню, розробці та апробації програми розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці; контрольній діагностиці показників розвиненості екологічної самосвідомості одразу після експерименту та через чотири місяці.

Програму розвитку «Emotion. Reflection. Action. (ERA)» побудовано відповідно до особливостей детермінації екологічної самосвідомості, яка полягає не лише в системному впливі всіх чинників феномену, а й домінуючому функціонуванні емпірично встановлених відповідних факторних чинників кожного його компонента. Зважаючи на це, процесуальна реалізація розвивальної програми полягала в послідовній актуалізації емпіричних факторних чинників відповідно до структурних компонентів феномену.

В основу побудови програми покладено принципи «емоційного природорозуміння» В. А. Ясвіна та емоційно-раціонального усвідомлення Л. П. Журавльової. Структура програми реалізовувалась у двох формах: соціально-психологічного тренінгу (60 годин) та роботі у «Відновлювальному Колі» (30 годин).

Експериментальна (34 особи) та контрольна (34 особи) групи формувались на основі добровільної участі досліджуваних, які мали низький та середній рівень розвитку екологічної самосвідомості та були однорідними за віковими, статевими і демографічними показниками. Показники розвитку компонентів екологічної самосвідомості досліджуваних експериментальної та контрольної груп не мали достовірних відмінностей (за t-критерієм Стьюдента). Апробація програми відбувалася впродовж 2016 – 2017 навчального року на базі технікуму землевпорядкування Житомирського національного агроекологічного університету (м. Ярунь).

В ході реалізації програми використовувались наступні методи: екологічної лабілізації, екологічної художньої репрезентації природних об'єктів, екологічної ідентифікації, екологічної емпатії, екологічної рефлексії.

Програма мала три змістових блоки, які забезпечують розвиток окремих компонентів екологічної самосвідомості шляхом актуалізації відповідних чинників. Перший блок «Emotion» спрямований на розвиток емпатійності особистості, здатності емоційно сприймати Світ; другий блок «Reflection» – на усвідомлення наслідків свого перебування у природі, ціннісного ставлення до неї, здатності критично оцінювати свої емоції та прогнозувати власну природозберігаючу поведінку; третій блок «Action» – на розвиток практичних навичок екологічно спрямованої поведінки.

Ефективність програми встановлювалась за допомогою психодіагностичних зрізів до та після формульовального експерименту. У 64,4% досліджуваних експериментальної групи після формульовального експерименту відбулось статистично значуще зростання показників системотвірного чинника – рівня розвитку інтегральної емпатії ($p \leq 0,01$), а у 57,3% рівень емпатійності зріс до середнього ($p \leq 0,01$). У досліджуваних контрольної групи показники емпатійності залишились незмінними. Проте серед учасників обох груп (менше 2%) виявлено зниження даного показника.

Констатовано достовірне підвищення загального показника рівня розвитку екологічної самосвідомості впродовж формульовального експерименту та позитивну динаміку компонентів феномену внаслідок актуалізації чинників його розвитку (таблиця 1).

Так, у респондентів експериментальної групи відбулося статистично значуще підвищення рівня розвитку трьох компонентів екологічної самосвідомості: афективного ($t_e=2,174$; $p \leq 0,05$), когнітивного ($t_e=2,107$; $p \leq 0,05$), конативного ($t_e=2,009$; $p \leq 0,01$). У показниках ціннісно-рефлексивного компоненту не виявлено значущих змін. У контрольній групі суттєвих змін за час проведення формульовального експерименту за жодним компонентом не встановлено.

Порівняльний аналіз результатів апробації програми розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці та повторний контрольний психодіагностичний зріз через чотири місяці показав не лише стійкість досягнутих результатів, а й їх позитивну динаміку та підтвердив ефективність формульовального експерименту.

Таблиця 1

**Динаміка показників структурних компонентів
екологічної самосвідомості (у балах)**

Компоненти екологічної самосвідомості	До експерименту		Після експерименту				Через 4 місяці	
	ЕГ	КГ	ЕГ	te	КГ	tk	ЕГ	КГ
А	34,6	34,3	36,4	2,174 ¹	34,1	0,935	36,1	34,4
К	37,7	36,9	39,7	2,107 ¹	36,7	0,402	39,5	36,9
Кт	49,8	49,1	52,0	2,009 ²	49,2	0,039	52,0	49,2
ЦР	29,1	29,0	30,6	1,741	29,1	0,038	32,9	29,0

Примітки: А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, Кт – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент; ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група; t_e – t-критерій показників експериментальної групи, t_k – t-критерій показників контрольної групи; ¹ – $p \leq 0,05$; ² – $p \leq 0,01$.

Так, в учасників експериментальної групи виявлено незначні зміни у показниках розвитку афективного та когнітивного компонентів, незмінними впродовж чотирьох місяців залишилися показники конативного компонента, а достовірні позитивні зміни ($t=2,003$; $p \leq 0,05$) спостерігаємо у розвитку ціннісно-рефлексивного компонента. Отже, результати, отримані впродовж апробації та контрольної діагностики програми розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці, доводять її ефективність.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми дослідження психологічних чинників розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці, які реалізувалось в побудові структурно-динамічної моделі детермінації екологічної самосвідомості юнацького віку, виокремленні її структурних компонентів та їх змістового наповнення; обґрунтуванні, розробці та апробації програми розвитку екологічної самосвідомості «Emotion. Reflection. Action (ERA)», зокрема її афективного, когнітивного, конативного та ціннісно-рефлексивного компонентів.

1. Екологічна самосвідомість – це усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою. Юнацький вік є сенситивним для розвитку екологічної самосвідомості, оскільки його основними новоутвореннями є суб'єктні властивості, якісний рівень розвитку самосвідомості (відкриття власного Я), пошук сенсу життя, особистісне й професійне самовизначення та становлення, розвиток найвищих рівнів інтегральної емпатії та емпатійної суб'єктності.

2. Екологічна самосвідомість особистості є не лише структурним компонентом екологічної свідомості, а й особливим структурним утворенням,

що наповнене власним змістом. Доведено, що екологічна самосвідомість має складну ієрархічну багатокомпонентну структуру та внутрішньоструктурні зв'язки. Розвиток кожного з компонентів екологічної самосвідомості (когнітивного, афективного, конативного, ціннісно-рефлексивного) реалізується на елементарному, особистісному та духовному рівнях. Механізмами розвитку екологічної самосвідомості є емоційне зараження, ідентифікація, надвчування (афективний компонент), соціальна рефлексія, когнітивна децентрація, моральна рефлексія (когнітивний компонент), емпатійні установки, реальна співдія зі світом, неадаптивна активність (конативний компонент), наслідування, моральна рефлексія, особистісна рефлексія (ціннісно-рефлексивний компонент). Основною і цілепокладаючою функцією екологічної самосвідомості є встановлення, закріплення та підтримка адекватних, стійких, продуктивних зв'язків особистості з собою та з навколишнім світом. Чинниками розвитку екологічної самосвідомості є інтегральна емпатія, її форми (антиемпатія, індиферентність, співчуття, співпереживання, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм), а також система суб'єктно-особистісних властивостей: самооцінка, рівень актуалізації особистості, стійка система цінностей, екологічна спрямованість діяльності.

3. Емпірично встановлено вікові, статеві, демографічні та професійні (напрямок навчання) особливості розвиненості компонентів екологічної самосвідомості. Спостерігається нерівномірна позитивна динаміка структурних компонентів досліджуваного явища. Найбільш розвиненим є когнітивний компонент екологічної самосвідомості. Афективний та конативний компоненти мають середній рівень розвитку. Найменш розвиненим у осіб юнацького віку є ціннісно-рефлексивний, який репрезентує непротиборницьке ставлення до природи та екоцентричне ставлення до Світу. У хлопців впродовж усього юнацького віку встановлено зростання когнітивного та конативного компонентів. У дівчат спостерігається позитивна динаміка у розвитку афективного та конативного компонентів. Ціннісно-рефлексивний компонент має стабільно низькі показники впродовж юнацького віку у представників обох статей.

Міське юнацтво демонструє нижчий рівень розвиненості афективного та конативного компонентів, порівняно з сільськими однолітками. Статистично значущих відмінностей у розвитку решти компонентів не виявлено.

Юнацтво, напрям навчання якого відповідає типу професій «Людина – знакова система», демонструють нижчий рівень розвиненості афективного та когнітивного компонентів, порівняно з юнацтвом напрям навчання яких відповідає типу професій «Людина – природа» та «Людина – людина». Статистично значущих професійних відмінностей у розвитку решти компонентів не знайдено.

4. Розвиток екологічної самосвідомості в юнацькому віці детермінується системною взаємодією різнопланових факторних чинників. Емпірично доведено, що інтегральна емпатія є системотвірним чинником розвитку екологічної самосвідомості в юнацькому віці та домінуюче

функціонування відповідних факторних чинників кожного компоненту феномену. За змістовим наповненням «Афективно-емпатійний» фактор актуалізує детермінацію афективного компоненту, «Суб'єктно-підтримуючий» – когнітивного, «Гуманістично спрямований» – конативного та ціннісно-рефлексивного, «Діяльнісно-спрямований» забезпечує екологічно спрямовану діяльність.

Визначено статеві особливості детермінації екологічної самосвідомості. Для хлопців домінуючим є «Емпатійно-діяльнісний» фактор, який репрезентується у реальній співдії та підтримці. У дівчат домінуючим фактором визначено «Пасивно-емпатійний», який виявляється у наміровій співдії та підтримці. Встановлено існування професійних (напряму навчання) відмінностей у домінуючих факторах розвитку екологічної самосвідомості. У юнацтва, напряму навчання яких відповідає типу професій «Людина – природа» та «Людина – знакова система», таким фактором є «Афективно-діяльнісний», який репрезентується у реальному сприянні, співпереживанні та швидкості пристосування до змінних умов. У юнацтва, напряму навчання яких відповідає типу професій «Людина – людина», визначальним фактором є «Гуманістично-афективний», який репрезентується у співпереживанні та підтримці.

5. Відповідно до особливостей детермінації та принципів розвитку екологічної самосвідомості, побудовано програму розвитку екологічної самосвідомості «Emotion. Reflection. Action (ERA)». В основу побудови програми покладено принципи емоційного природорозуміння та емоційно-раціонального усвідомлення. Програма забезпечила послідовну актуалізацію домінуючих груп чинників, через розвиток рефлексії переживань та емоційних ставлень до Світу, відчуття емоційної єдності з ним, розвитку емпатії до Світу та Іншого, формування усвідомлення людиною себе частиною цілісного утворення «Я – Світ», непрагматичного непротиборницького суб'єкт-суб'єктного ставлення до оточуючої природи, здатності усвідомити можливість власного впливу на оточуючу дійсність та перетворення егоцентричної та антропоцентричної спрямованості на екоцентричну, свідомого планування стосунків зі Світом, усвідомлення свого місця та призначення у системі «Я – Світ», розвитку природозберігаючої поведінки на основі гуманістичних принципів під час взаємодії з об'єктами природи.

Впродовж формувального експерименту констатовано достовірне підвищення загального показника рівня розвитку екологічної самосвідомості та позитивну динаміку її компонентів: афективного, когнітивного, конативного та ціннісно-рефлексивного. Порівняльний аналіз результатів до формувального експерименту, після нього та повторний контрольний психодіагностичний зріз через чотири місяці показав не лише стійкість досягнутих результатів у розвитку екологічної самосвідомості юнаків та дівчат, а й їх позитивну динаміку та підтвердив ефективність запропонованої розвивальної програми.

Перспективи подальших теоретичних та емпіричних досліджень вбачаємо у вивченні соціально-психологічних та індивідуально-психологічних особливостей розвитку екологічної самосвідомості на різних етапах онтогенезу.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

Статті у вітчизняних фахових виданнях України:

1. Литвинчук А.І. Екологічна свідомість та самосвідомість як предмет наукового дослідження. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. Український науковий журнал*. 2013. № 3. С. 217–222.
2. Литвинчук А.І. Зв'язок емпатії з екологічною самосвідомістю на різних етапах онтогенезу особистості. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 164–169.
3. Литвинчук А.І. Структура екологічної самосвідомості особистості. *Наука і освіта*. 2014. №5. С. 41–45.
4. Литвинчук А.І. Структура екологічної самосвідомості. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія. 2014. Випуск 36. С. 226–231.
5. Литвинчук А.І. Рефлексія емпатійних переживань в юнацькому віці: екологічний аспект. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 200–205.
6. Коломієць Т. В., Литвинчук А. І., Можаровська Т. В. Емпатія як чинник ціннісно-сміслової спрямованості сучасних юнаків у ситуації міжособистісної взаємодії. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць. 2018 № 1(45). С. 144–156.

Стаття у науковому періодичному виданні іншої держави:

7. Литвинчук А.І. Психологічні особливості «Я-концепції» юнаків з екоцентричною та антропоцентричною спрямованістю. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, V(61), 2017. С. 72–75.

Публікації в інших наукових виданнях:

8. Литвинчук А.І. Місце емпатії в структурі екологічної самосвідомості особистості. Прикладні аспекти психології особистісного зростання: *Збірник наукових праць студентів та викладачів*. Випуск 1. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2015. С. 29–33.
9. Литвинчук А.І. Екологічна самосвідомість як предмет наукового дослідження. *International scientific-practical conference actual questions and problems of development of social science: Conference Proceeding*. 28–30 June 2016. С. 24–26.
10. Журавльова Л.П., Литвинчук А.І., Можаровська Т.В. Емпатійні переживання юнацтва, що виховуються в повних та неповних сім'ях. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі*: матеріали III Міжнародного конгресу (18–21 травня 2017 р., Одеса). Одеса: видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 457–458.
11. Коломієць Т. В., Литвинчук А. І., Можаровська Т. В. Емпатія як чинник ціннісно-сміслової спрямованості сучасних юнаків у ситуації міжособистісної взаємодії. *Особистісне зростання: теорія і практика*: матеріали III Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної інтернет-конференції (27 квітня 2018 р., Житомир). Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2018. С. 59–63.
12. Котлова Л. О., Литвинчук А. І., Марчук К. А. Особливості екоцентричної спрямованості осіб юнацького віку залежно від напрямку освіти. *Сучасні інновації у сфері педагогіки та психології*: матеріали міжнародної

науково-практичної конференції (30 листопада – 1 грудня 2018 р., Київ). Херсон: видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 105–108.

13. Kotlova L. O., Marchuk K. A., Lytvynchuk A. I. Innovative forms of education used in the preparation of students-psychologists. *Nowoczesne technologie innowacyjne i informacyjne w rozwoju społeczeństwa*. Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology Monograph 17. 2018. P. 249–258.

АНОТАЦІЇ

Литвинчук А. І. Психологічні чинники розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

Дисертацію присвячено вивченню психологічних чинників розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці. Теоретично проаналізовано та описано структурно-динамічну модель детермінації екологічної самосвідомості особистості юнацького віку. Визначено, що екологічна самосвідомість – це усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою. Показано, що екологічна самосвідомість особистості є динамічною системою, яка змінюється відповідно до нормативного розвитку самосвідомості. Структура феномену включає в себе афективний, когнітивний, конативний та ціннісно-рефлексивний компоненти, кожен з яких функціонує на елементарному, особистісному та духовному рівнях.

Встановлено, що екологічна самосвідомість має вікові, статеві, демографічні, професійні особливості, а її чинниками розвитку є суб'єктно-особистісні властивості. Показано, що системотвірним чинником є інтегральна емпатія.

Емпірично визначено систему чинників розвитку екологічної самосвідомості, яка репрезентована чотирма факторами: «Афективно-емпатійним», «Суб'єктно-підтримуючим», «Гуманістично спрямованим» та «Діяльнісно спрямованим».

Розроблено та успішно апробовано програму розвитку екологічної самосвідомості у юнацькому віці «Emotion. Reflection. Action. (ERA)». Доведено, що послідовна актуалізація домінуючих емпіричних факторних чинників відповідно до структурних компонентів екологічної самосвідомості, зумовлює розвиток останньої.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічна самосвідомість, чинники екологічної самосвідомості, інтегральна емпатія, компоненти екологічної самосвідомості (афективний, когнітивний, конативний, ціннісно-рефлексивний), ранній та зрілий юнацький вік.

Литвинчук А. И. Психологические детерминанты развития экологического самосознания в юношеском возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология». – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2019.

Диссертация посвящена изучению психологических факторов развития экологического самосознания в юношеском возрасте. Теоретически проанализирована и описана структурно-динамическая модель детерминации экологического самосознания юношества. Выявлено, что экологическое самосознание – это осознание себя одновременно и частью биопсихосоциодуховной системы (экосистемы), смыслового единства с ней и одновременно уникальной личностью, а также построение на основе этого взаимоотношений с окружающей средой и с самим собой. Показано, что экологическое самосознание личности является динамической системой, которая меняется в соответствии с нормативным развитием самосознания. Структура феномена включает в себя аффективный, когнитивный, конативный, ценностно-рефлексивный компоненты, каждый из которых функционирует на элементарном, личностном и духовном уровнях.

Определено, что экологическое самосознание имеет возрастные, половые, демографические, профессиональные особенности, а его факторами являются субъектные свойства личности. Показано, что системообразующим фактором есть интегральная эмпатия.

Путем факторизации выявлены эмпирические системы субъектно-объектных свойств, детерминирующих экологическое самосознание, которые репрезентируются четырьмя факторами «Аффективно-эмпатичным», «Субъектно-поддерживающим», «Гуманистически направленным» и «Деятельностно направленным». Определены половые особенности детерминации экологического самосознания. Для юношей доминирующим фактором является «Эмпатически-деятельностный», а у девушек – «Пассивно-эмпатический». Выявлены профессиональные отличия в доминирующих факторах развития экологического самосознания. В частности, определено, что в учащихся, направление образования которых отвечает типу профессий «Человек – природа» и «Человек – знаковая система», доминирующим фактором является «Аффективно-деятельностный», а в учащихся, направление образования которых отвечает типу профессий «Человек – человек» – фактор «Гуманистически-аффективный».

Разработана и успешно апробирована программа развития экологического самосознания в юношеском возрасте «Emotion. Reflection. Action. (ERA)». Доказано, что последовательная актуализация доминирующих эмпирических факторов соответственно к структурным компонентам экологического самосознания, обуславливает развитие последнего.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическое самосознание, факторы экологического самосознания, интегральная эмпатия, компоненты

экологического самосознания (аффективный, когнитивный, конативный, ценностно-рефлексивный), ранний и зрелый юношеский возраст.

Lytvynchuk A. I. Psychological factors of the development of ecological self-awareness in adolescence. – Manuscript.

The thesis for the Psychology candidate's degree, speciality 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – State Institution «South Ukrainian national pedagogical university after K. D. Ushynsky», Odesa, 2019.

The dissertation is devoted to the study of psychological factors of ecological consciousness in adolescence. The structural and dynamic model of ecological self-consciousness determination of the youth is theoretically substantiated and described. It is determined that ecological self-consciousness is awareness of self simultaneously as a part of bio psychological and socio spiritual system (ecosystem), semantic unity with it and at the same time unique personality and construction of relationship on this basis with the environment and with themselves.. It is shown that ecological self-consciousness of a person is a dynamic system, which changes in accordance to the normative development of self-consciousness. The structure of the phenomenon includes effective, cognitive, conic, and target-reflexive components that operating at elementary, personal and spiritual levels.

It is established that ecological self-consciousness has age, gender, demographic and professional features, and its features of development are subjective and personal qualities. It is shown that integral empathy is a system-based factor.

It is empirically determined the system of factors of ecological self-consciousness development, which is represented by four factors: «Affective and empathy», «Subjective and supporting», «Humanist oriented» and «Activity oriented».

The program of ecological self-awareness at the youth age «Emotion Reflection Action. (ERA)» was developed and successfully tested. It is proved that consistent updating of dominant empirical factors according to the structural components of ecological consciousness, predetermines the development of the consciousness.

Key words: ecological consciousness, ecological self-awareness, factors of ecological self-awareness, integral empathy, components of ecological self-consciousness (Affective, Cognitive, Conative, Value-Reflexive), early and mature adolescence.